

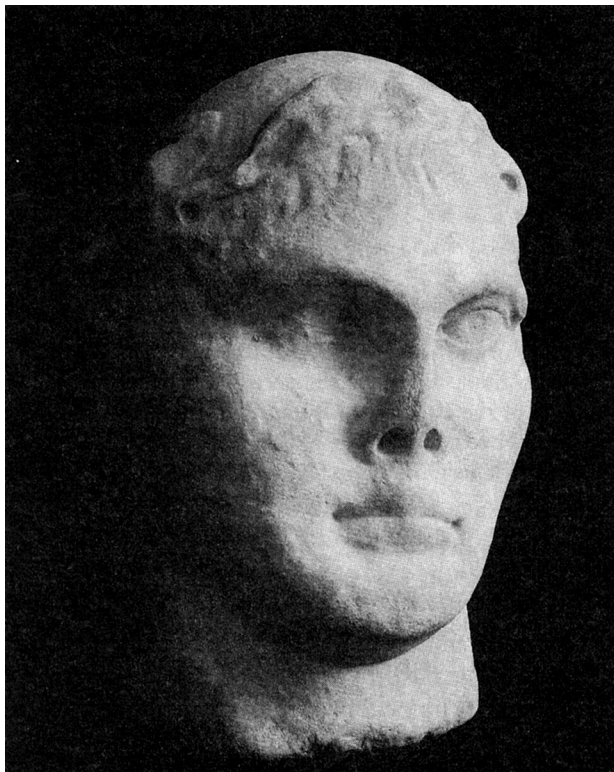
Глава 1

КАКВО Е ПРЕДСТАВЛЯВАЛА ВИЗАНТИЯ?

Древногръцкият език е славата на Елада; ромейският – великолепието и горестите на Византия, най-вече горестите. Елинизмът е символизиран от колоните на Партенона; Византия, златната имперска епоха на християнска Гърция – от величествения купол на „Св. София“.

Патрик Лий Фърмър,
Румелия: пътешествия в Северна Гърция

Византия е съвременното име, дадено на държавата и обществото, управлявани почти без прекъсване от Константинопол (днешен Истанбул) след освещаването на града за столица през 330 г. от император Константин Велики до превземането му от османците при управлението на младия Мехмед II Завоевателя през 1453 г. Трудно е обаче да се разбере Византия, а още по-трудно – да се разберат византийците. Дори безобидното на пръв поглед твърдение в първото изречение повдига няколко въпроса. Например доколко значимо е било разделянето на източната и западната половина на Римската империя през 395 г.? Дали Византия е започнала своето съществуване с управлението на Константин Велики (провъзгласен за император на 25 юли 306 г. в Йорк), или с освещаването на Константинопол (330), или пък по-късно, може би през VI или VII век? Какво е представлявала Византия – общество, държава или империя? Какъв е бил географският ѝ обхват във всеки отделен период? И преди всичко, кои са били нейните жители, как са се самоопределяли и какво са мислили за себе си? Във византийската култура като посредник се използва гръцкият език, който е и официален за държавата. Но

*Фиг. 1. Глава, вероятно на Константин, намерена в Йорк
(Йоркширски музей)*

макар заглавието на тази книга да навежда на мисълта, че византийците са били отделен народ, жителите на империята не са се самоопределяли въз основа на езика и народността, а чрез принадлежността си към византийската държава и православното християнство. Те наричали себе си „ромей“ (римляни), или понякога просто „християни“. Същността на тяхната държава и ролята, която православието е играело в нея, са двата основни въпроса, които се разглеждат в тази книга. Но преди да стигнем до тях, трябва да се спрем на някои проблеми с дефинициите и именно те са предметът на Глава 1.

Важно е да се вникне в променящата се същност на византийската държава през единайсетвековното ѝ съществуване (за условно начало тук приемаме основаването на Константинопол през 330 г.). Няма държава, която би останала непроменена толкова дълго и историята на Византия в известен смисъл е историята на една изключителна жизненост в условията на значими исторически промени. Налице е истински проблем при дефинирането и оценяването на това подобно на Янус общество, което през своята история е гледало в различни посоки: отвъд Средиземно море, на изток към днешна Турция и Близкия изток, на запад към Сицилия и Италия, към Централна и Източна Европа, както и към Балканите, а на север към Русия. В отделните моменти от съществуването ѝ ще са необходими и специфични анализи, а картографирането на Византийската империя изисква серия от различни карти за всеки етап от нейната история. Нещо повече – светът около Византия претърпява драматични промени през този дълъг период: покорявани са територии, които после отново са изгубвани, империи и династии се издигали и рухвали, античният свят отстъпил място на средновековния, ислямът се превърнал в могъща сила, а през последните столетия настъпва западноевропейската експанзия. Не е възможно една-единствена дефиниция на Византия или византийците да обхване всичко това и донякъде целта на тази книга е да привлече вниманието към същинския ход на историческата промяна.

Отношението към Византия

Защо изучаваме Византия? Дори днес самата дума „Византия“ извиква в съзнанието на повечето европейци, като изключим гърците и другите източноправославни народи, представата за нещо екзотично, или (може би) за бюрокрация и дори за някаква поквара. Според *Oxford English Reference Dictionary* терминът „византийски“ означава нещо, което е: а) изключително сложно; б) закостеняло, или в) нещо, свързано с коварство. Един

антропологичен труд за царството Нупе в Нигерия, базиран на теренно проучване от 30-те години на XX век, е озаглавен „Черна Византия“, очевидно за да се подчертаят йерархията, социалната стратиграфия и сложността.¹ Когато в обикновен разговор опишеш себе си като византист, това буди неразбиране или учудване. В западноевропейското съзнание споменаването на Византия предизвиква главно две реакции: или за нея все още се мисли, колкото и неуместно да е това, като за предшественица на Османската империя, свързана някак си с религиозните и политическите проблеми на съвременните Балкани, или по някакъв мистериозен начин тя се оказва изключително привлекателна,² свързана в този случай с иконите и религиозния дух, или с възраждането на религията в посткомунистическа Европа. И двете реакции разкриват устойчивостта на дълбоко вкоренени стереотипи и не отдават заслуженото на Византия и византийците такива, каквито в действителност са били те. Освен това има голяма разлика във възприемането на византийците от православно и неправославно свята, съответстваща на това до каква степен Византия играе, или не, роля в националните истории. Това изправя историците дори пред още по-голямо предизвикателство, с оглед на политическите промени, които настъпват в края на XX век.

Защо тогава историците сякаш не са способни да погледнат назад към многото векове съществуване на Византийската империя без съзнанието за крайната ѝ гибел? Повечето хора не мислят така за гръцките полиси през античността или дори за императорския Рим. Все още представата за Византия върви ръка за ръка с отчетливата мисъл за османското завладяване на Константинопол през 1453 г.³ Изпълнени със съзнанието за написаното от Едуард Гибън и мнозина други автори след него, единственото нещо, което си мислим, че знаем със сигурност, е за обречеността на византийците. В този обичаен сценарий малобройното население на Палеологовия Константинопол героично и трагично се е защитавало до самия край. В много книги все още се говори за упадък, настъпил по време на Палеологова-

та епоха от 1261 до 1453 г., и се забравя, че този последен етап от историята на империята (чието начало било поставено със завръщането на императора изгнаник в Константинопол) започнал с успех и именно тогава били създадени едни от най-великолепните произведения на културата във византийската история. Трудностите, които Византия изживява през XIV и XV век, са до голяма степен резултат от драматичното развитие на света около нея. Въпреки това западните критици на Византия още твърдят по навик, че бъдещето ѝ не е било свързано със западноевропейския тип ренесанс, водещ към епохата на Просвещението. Нейната съдба, заявяват те, била да бъде погълната от османците, предците на „болния човек на Европа“ и представители на Изтока. Ала именно византийските учени и духовници пренесли гръцките ръкописи и знания в Италия и направили възможно развитието на гръцкия хуманизъм на Запад. Въпреки това последните мъчителни дни на Константинопол и последната литургия в „Света София“, отслужена в навечерието на решителната атака на 29 май 1453 г., са белязали византийците с печата на романтичното поражение в много от най-влиятелните изследвания върху Византия⁴.

Тази книга има важната задача да покаже несъстоятелността на подобни твърдения. Както споменах, затруднението в миналото е било отчасти свързано с това – как и от кого е била изучавана Византия. Не само недостъпността на голяма част от обширната литература и богословски съчинения на византийците са сериозен проблем за съвременните изследователи, но научните изследвания за Византия изискват също така езикови и други умения, които в днешно време не се срещат често. Съществува забележителна традиция във филологическите проучвания и издаването на трудове в патристиката (творчеството на Отците на църквата), както и в по-обширното изучаване на Византия в такива европейски центрове, като Париж и Виена. Изследванията на Византия процъфтяват в съвременна Гърция и в православния свят. Византинистиката има забележителна история в предреволюционна Русия и (както би могло да се очаква) про-

тиворечива – в съветския период, чиито последици все още се преодоляват.⁵ Но в Англия (макар че неколцина големи учени като Стивън Рънсиман например превръщат Византия в поле на своите научни дирения)⁶ нейната история никога не е била част от основната учебна програма нито в училищата, нито в университетите, нито пък ролята ѝ в историята на Европа се е смятала за нещо повече от периферна. Например в плана на петгодишната програма за изследване на промените, настъпили в римския свят между 400 и 900 г., спонсорирана през 90-те години на XX век от Европейската научна фондация, тя не заема централно място.

Ситуацията се променя през последните няколко десетилетия, най-вече под влияние на появилите се отново след 1989 г. национални държави в Източна Европа с техния интерес към откриване на собствената им история, наред с въпросителните около концепцията за „Европа“. В резултат на това влияние ние сме свидетели на усилията Византия да се представи като „световна цивилизация“ наравно с другите такива. Освен това се забелязва осезателно нарастване броя на учените, занимаващи се с Византия едновременно в Британия и Северна Америка, много от които нямат класическата подготовка, характерна за повечето византинисти в миналото⁷. Този факт отбелязва една важна промяна – докато в миналото автори като Дж. Бъри в английския свят и много други историци, както и Робърт Байрон и Патрик Лий Фърмър измежду авторите на пътеписи, са наблюдавали Византия през погледа на класика,⁸ то наследниците им днес по-скоро я разглеждат като едно само по себе си средновековно общество.

Кога и как се е появила Византия?

През последните трийсет години нещата се усложняват и заради силно нарасналия интерес към епохата, често наричана днес „късна античност“, простираща се приблизително от III век поне

до VII век.⁹ Цяла отделна дисциплина израсна около идеята за късната античност като самостоятелно поле за изследване въз основа на концепцията за единна, или най-малкото споделена, средиземноморска култура, и за приемственост до VIII век или дори до по-късно, както внушава използваният от някои археолози термин „дългото антично хилядолетие“ за периода от IV век пр.Хр. до VIII век сл.Хр. Изключителният успех на тази променена перспектива размива проблема за прехода от античната към византийската епоха и поставя въпроса за момента, от който може да се говори за съществуването на Византия. Макар че въпросите за периодизацията, както и тези за прехода от античния свят към средновековния, или византийския, са били обект на непрекъснати спорове както преди, така и след това неотдавнашно развитие на нещата, те не дават възможност за окончателен отговор. Някои биха поставили истинското начало на Византия чак през VII век, когато по-голямата част от територията, простираща се от Мала Азия до Египет и Северна Африка, е загубена в резултат на арабското нашествие и когато градският пейзаж на Мала Азия рязко се свил. Други традиционно свързват началото на Византия със създаването на Константинопол от Константин на мястото на античния Византион. Макар това да изглежда логично, то има два недостатъка – предположението, че е съществувала отделна Византийска, или Източна, империя по време, когато Римската империя все още не е била разделена официално, и допускането, че в първия етап на своето съществуване Константинопол е отбелязал много по-значителна промяна, отколкото повечето изследователи днес са склонни да приемат.¹⁰ Трети вариант би могло да бъде управлението на Юстиниан (527–565), което наистина изглежда основно за Едуард Гибън, макар че неотдавнашно археологическо проучване може да разкрие един прелом в края на VI век.

Всички тези варианти притежават своите достойнства, но избирането на Константиновото управление за начало има предимство с приемането на символното значение, което основаването на Константинопол е щяло да играе във византийското съзна-

ние. Това не означава разделяне на източната от западната империя през този ранен период, нито пък някаква драстична промяна в менталитета на жителите от изток. За разлика от повечето империи, Византийската не израснала в резултат от завоевания. По-скоро тя еволюирала от една съществуваща политическа система, самата тя развила се от империята на Август и неговите наследници.¹¹ Новите заселници в Константинопол през IV век не били имигранти отвън: те дошли от териториите на Римската империя. Това прави проследяването на прехода от Римската към Византийска империя едновременно трудно и предизвикателно за историците.

„Гърци“ и „римляни“

Константиновият град (Константинопол – „градът на Константин“) бил разположен на мястото на античния Византион, откъдето идват термините „Византия“ и „византиец“, но жителите на Източната империя смятали себе си за „римляни“. Оттук произлязъл терминът *рум*, използван за Византийската империя в арабски и турски извори, и *румис* – за гръцкото християнско население под османска власт. По същия начин *ромии* било използвано за обозначаване на гърците до появата на съвременната гръцка държава, когато името било заменено с „елини“ (гърци). Макар че гръцкият език бил и продължавал да бъде езикът на византийското управление и култура, голяма част от населението през дълги периоди от историята на империята говорело други езици. Несъмнено това е било така в ранния период, когато империята включвала Египет, Палестина, Сирия и Месопотамия, където се говорили коптски, арамейски, сирийски, а също и говорещото латински население в Северна Африка, Италия и Илирик. Византийският успех при изтласкването на вандалите от Картаген и Северна Африка през 533–534 г. до известна степен допринесъл за въвеждането на гръцкия език като официален и той останал такъв до падането на Картаген в ръцете на

арабите през 696 г. В по-късните периоди обширни области от Балканите попаднали под византийска власт, а територии, владени преди това от арабите, били възвърнати, в резултат на което империята включила славяни и българи в европейските си владения и мюсюлманско население на изток. „Изглежда, от VIII век нататък варианти на славянския език са се говорили в по-голямата част от Централна Европа, източно от Елба“, ¹² а някои от тези региони заедно с населението си по-късно попаднали под византийско управление. Латинският, италианският и еврейският съществували наред с гръцкия език. Освен това настъпили и други промени: в Комниновия период (1081–1204) името „елин“ започнало да се използва като самоопределение и един герой в роман от XII век е посочен като „елин (грък) от Кипър“, ¹³ докато в последния етап от историята на Византийската империя терминът „елин“ отново влязъл в употреба като резултат от съзнателното съживяване на византийското антично наследство. Обратно на това, в по-ранните периоди с термина „елин“ определяли езичниците и техните идеи, и за християните той носел отрицателно значение. Платон например е смятан за „елин“ и философията му е осъдена от църквата, а житията на светци, особено тези от ранния период, са пълни с украсени истории за безсилието на езичниците пред светите мъже и жени. По същия начин сборниците с чудеса съдържат случки, показващи триумфа на християнското лечителство над „елинската“ медицина. Когато през VI век император Юстиниан събрал и кодифицирал правото, това било римското право на латински език, което екипът му от юристи предоставил на латинскоговорещия Запад и което залегло в основата на редица европейски законници. ¹⁴ Юстиниановият кодекс също така останал основа на правото във Византия, макар че след тази широкомащабна задача по кодифицирането, завършена само за няколко години в началото на управлението му, Юстиниан започнал да издава някои от новите си закони (новели) на гръцки. През VI век в Константинопол имало хора, които говорили латински, между тях бил самият император, а също епископи от Северна Африка и заточеници от вой-

ната в Италия, сред които бил Касиодор, квестор и преториански префект при остготските крале в Италия и автор на *Сборник* (лат. *Variae*) – колекция от официални документи, на *Хроника* (лат. *Chronica*), на *История на готите* (лат. *Historia Gothica*) и на по-късните *Институции* (лат. *Institutiones*), написани за неговия манастир във Виварий, Италия. Гръцкият обаче бил използван векове наред вече като официален език в Източната империя, извън сферата на юриспруденцията и армията. Бъдещият папа Григорий Велики бил един от говорещите латински в Константинопол през 580 г., но от края на VI век употребата на латинския намаляло до такава степен, че малцина били запознати с него, а и доста по-късно липсвало желание за овладяването му или пък за четене на латински текстове. Съчиненията на Августин, толкова значими за средновековния Запад, останали непрочетени във Византия.

Все пак във Византия въпросът с гръцкия език не стои еднозначно. Още в ранния период зейва пропаст между писмения език, претендиращ за висок стил, и говоримия. Онези, които имали литературни претенции, възприели тържествения, реторичен стил, използващ антична лексика, която отдавна била отпаднала от говоримия език и от езика на съчиненията с по-практическа насоченост и не толкова амбициозен характер.¹⁵ Чак до XIV век писателите се стремели към език и стил, доближаващи се възможно най-много до класическите модели. Така имитирането – *мимезис*, основната цел на византийската реторика, било смятано обикновено за отличителния белег и дори за същността на византийското културно изразяване.¹⁶ Използването на този висок стил и език е една от най-характерните черти на византийската литература и допринася повече от всичко друго за усещането на превзетост и еднообразие в нея. Всъщност това не е много по-различно от съществуващото днес разделение в гръцкия език между *катаревуса* („чист“) и *димотики* (народен). Поне в езиково отношение Византия е мултикултурна държава и акцентирайки на езика, вместо на народността като културен символ, тя следва римския модел на толерантност. Модерната на-

ционална държава остава в бъдещето и расовите предразсъдъци като такива не са характерни за византийската култура.¹⁷ Има премного византийски предразсъдъци, но те са в друга посока.¹⁸

Кои са били „византийците“?

Византийците не са били „народ“ в етническият смисъл. В Мала Азия например населението е било изцяло смесено в продължение на столетия.¹⁹ Не е представлявало етническа характеристика и образованието на класически гръцки език, нещо нормално за християните и езичниците, когато Константинопол бил основан, и което продължило да бъде отличителен белег на византийската култура.²⁰ В този смисъл във Византия пътят към успеха бил открит за всеки, който разполагал със средства за образование, на първо място, и с необходимите връзки. Това било наследство от Римската империя, включваща Мала Азия и останалите територии, които щели да бъдат управлявани от Константинопол. От началото на III век в империята вече не съществувала никаква официална разлика между гражданите и негражданите, които съставлявали населението на завладените или асимилираните провинции. От значение били не народността или местният произход, а споделените култура, връзки и положение. В източната част на империята съществувало наследство от по-ранните завоевания и по-ранните режими – тези на Александър Македонски и държавите наследнички, създадени след неговата смърт, чието продължително влияние щяло да разпространи урбанистичната култура и гръцкия език на изток. Ето защо Византия възниква не на основата на етническо групиране или в регион, обитаван от население с определен етнически произход, а развива собствени характеристики в съответствие на столетията по-ранна история и заселвания. Във връзка с това една от особеностите е включването на всички онези, които желаели да възприемат нейните норми, в това число използването на гръцкия като език на културата.

Започвайки така, Византия преживяла изумителни периоди на териториално разширение и свиване по време на своето съществуване. Трактатът на Константин VII Багренородни от X век за управлението на империята ярко подчертава обхвата на славянското заселване и етническата промяна на Балканите през ранносредновековния период, като Византия съдейства за това смесване от самото начало чрез преселване на население, понякога поради стратегически причини, но по-често за да реши демографски и свързани със защитата проблеми. Така император Юстиниан II (685–695, 705–711 г.) заселва славяни в Мала Азия и прехвърля от изток население на Балканите. Когато броят на жителите на Константинопол намалява застрашително през VIII век, Константин V (741–775) докарва хора отвън, а също така прехвърля население от изток в Тракия. Никифор I (802–811) преселва войници и техните семейства от Мала Азия в Тракия и заселва Пелопонес с хора от темите Армениякон, Тракезион и от земите на карависийците, а Василий I (867–886) преселва победените павликяни от Мала Азия на Балканите. Разместването на населението и доброволните или насилствени преселвания на хора се засилват в резултат от военните походи на изток през X и XI век, наред с промените в политическата и религиозната власт. Както християнските, така и мюсюлманските жители бягат от настъпващите армии. Някои обаче са депортирани – сред тях са мюсюлмани от градове като Адана, Мопсуестия в Киликия, Антиохия и Емеса (Хомс в Сирия), преместени във византийска територия, а немюсюлманите – в ненаселени земи. Залавянето на огромен брой пленници можело да доведе до превръщането им в роби и до тяхната продажба или откупуване, или депортиране, като покръстването било един възможен допълнителен резултат от промените, настъпили с военните завоевания. Още по-късно за морейските деспоти от XIV и XV век било удобно да се възползват от албанските преселници в Гърция и да ги заселят в Пелопонес.²¹ Следователно движението на населението на Балканите през XIX век и „етническото прочистване“ от по-ново време имат прецеденти в историята на Византийската империя,

макар с други мотиви и размери, като тези размествания са били важни за продължаването на асимилационните характеристики, които Византия наследява от своите римски корени.

Ние разглеждаме Византия като империя, защото тя има император (василевс), а твърде често и повече от един, и защото през по-голямата част от историята си е управлявала различни народи и територии, придобити в резултат на завоевания. Въпреки това степента, в която Византия е била териториална държава, или е била възприемана като такава от самите византийци, далеч не е толкова ясна. Няма достигнали до нас византийски карти. Картината на света, представена в т.нар. „Християнска топография“ от познатия като Козма Индикоплевст писател от VI век, се основава на библейската космология и предназначението ѝ е да покаже превъзходството на Библията над Птолемеевата *География*. Последната продължила да се изучава, поне в по-късните периоди, но повечето от византийските завоевателни войни и дори отбранителните, вероятно, подобно на римските, са били водени без изготвянето на подробни карти и на базата на местни водачи. Съвременните карти на Византийската империя в различните ѝ етапи рискуват да наложат определена яснота, която тогавашните хора не са изпитвали или възприемали и това особено важи за очертаването на „границите“ в тези карти.²² Самото военно изкуство е било силно развито във Византия и множество военни трактати са достигнали до нас.²³ В периода от Константин до Юстиниан границите в някои части на империята са били отбелязани с крепости, като и Анастасий (491–518), и Юстиниан (527–565) отделили много средства и енергия да ги ремонтират и възстановят. Прокопиевото съчинение *За строежите*, вероятно написано през 554 г., е панегирично описание на Юстиниановата строителна дейност, фокусирано главно върху военните съоръжения и църквите, и макар като панегирик да е тенденциозно в самата си същност, понякога може да се използва предпазливо като наръчник за реални обекти. Юстиниановото дело по подsigуряването на Коринтския провлак в Гърция обаче не спира хуните през 559 г.,

Фиг. 2. Част от стените на Дирахий (Дурас, Албания), родно място на император Анастасий (491–518)

а славяните проникват в Гърция и по островите през VI век и нападат Солун в началото на VII век. Тяхното присъствие на Балканите през този период е несъмнено, макар че често е трудно да се проследи.

Източната граница и особено военните цели на късноримските императори сравнително скоро станаха тема на дискусия. Изглежда сигурно, че броят на войниците в пограничните крепости намалява през VI век и че е предприето оттегляне от някои територии по границата.²⁴ За защитата на този регион Юстиниан разчитал много на сарацинските (арабските) съюзнически войски. Не става въпрос за фортификационна линия дори в областите, където имало легионерски крепости, като *Strata Diocletiana* от Североизточна Арабия и Дамаск до Палмира и Ефрат бил военен път, а не укрепителна линия. „Границите“ през ранновизантийския период се различавали съществено от затворените и охранявани съвременни граници, а през по-късните византийски пе-

риоди понятието за граница било дори по-неопределено. Освен това съществувала и висока степен на регионално разнообразие. Трябва да мислим по-скоро за обширни гранични райони, които са били повече зони на контакт, отколкото на разделяне: не е имало постоянна армия, разположена по протежение на фиксирани граници. Това просмукване е било най-ясно изразено в Мала Азия и на изток, където в продължение на векове християните и мюсюлманите се борели за надмощие и общували. Тези погранични земи формират средата, макар и отдалечена, на романа за Дигенис Акрит, чийто баща бил арабски емир, а майка му – дъщеря на византийския *стратег* в Кападокия.²⁵

Дори в най-добрите съвременни карти на Византийската империя очертаните граници не бива да водят до заключението, че когато е предприемано завоевание или отвоюване, веднага е разполаган държавен апарат върху цялата територия. Византийската империя е имала интерес най-вече в събирането на постъпления, като налагането на закона е било крайно непоследователно. Защитата се свеждала главно до използването на военна сила за отблъскване или на дипломация за споразумения с агресивни съседи или потенциални нашественици. Дипломацията била много важна във византийските външни отношения и византийците предпочитали да мислят за себе си като за стоящи начело на едно семейство от народи, идея, която кара Димитри Оболенски да използва термина „общност“ за византийската система.²⁶ Може би днес е необходимо да се преразгледа тази твърде благоприятна картина, тъй като византийците безспорно са били склонни и към агресия. Въпреки това търговията и религията разпространяват византийското влияние чак до Китай и в определени периоди византийската сфера на влияние се разпростира достатъчно надалеч във всички посоки, така че да направи византийския термин *ойкумене* (или „населената част на Земята“) да звучи убедително.

Империята била обединена от силна идеология, базирана в двореца и в столицата Константинопол. Тази идеология се въртяла около две оси: императорската власт и православната рели-

гия. Всяка от тях била гъвкава, а отношенията помежду им не били фиксирани. Империята се определяла също от способността на държавата да събира данъци и да управлява военната и правната система. В това отношение Византия била (и останала) централизирана държава, поне до 1204 г., макар че физическите предели на властта ѝ варирали значително в различните периоди.

Промяна и византийска идентичност

Официално, а и в съзнанието на нейния елит, Византийската империя остава център на цивилизования свят, закрилян от Бога. Това убеждение е толкова силно, че през VII век, когато империята е застрашена, и дори след като източните ѝ провинции попадат под властта на Омаядите, могъщата идея за универсалната Богохранима империя продължава да се поддържа от жителите в провинциите, които вече са станали поданици на халифа.²⁷ Наръчникът от X век на Константин VII *За управлението на империята* предлага в помощ на сина му описание на всички народи (*етни*), с които Византия, наричана от него „империята на ромеите“, може да има отношения. През Палеологовата епоха ойкуменическата идея вече не била правдоподобна (макар че все още е изразявана), като византийската външна политика разчита през всички периоди на подробно разработена дипломация, която по всяка вероятност водела до отстъпки и имала за цел осигуряването на облаги. Дори при това положение обаче тя се основава на дълга традиция и както отбелязва Никола Икономидис, е удивително успешна.²⁸ През Комниновия период, след XI век, византийците са известни и с друг тип съюзи, като династическите бракове например, въпреки твърдението на Константин VII, че тази практика е забранена от Константин I.²⁹ Византийците отново демонстрират гъвкавост пред лицето на променящите се условия.